

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 11

ЧИРВА Ю.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

УДК 94(479.24).02

БАКИНСЬКА КОМУНА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ В ЗАКАВКАЗЗІ 1918 р.

Стаття присвячена історії становлення Бакинської комуні, її діяльності, причинам загибелі.

Ключові слова: громадянська війна, березнева різанина вірмен, Бакинська комуна, «Мусават», іноземна інтервенція, страта комунарів.

Статья посвящена истории становления Бакинской коммуны, ее деятельности, причинам гибели.

Ключевые слова: гражданская война, мартовская резня армян, Бакинская коммуна, «Мусават», иностранная интервенция, казнь коммунаров.

The article is devoted history of the Baku commune, its activity, to reasons of destruction.

Keywords: civil war, March of Armenians, Baku commune, «Musavat», foreign intervention, execution of communards.

В умовах загострення міжнаціональних протиріч в Закавказзі на межі ХХ – ХХІ ст. та викликаних ними низки збройних конфліктів звернення до історичного минулого регіону є актуальним. Одна й та ж подія, соціальне явище, а то й окремих факт можуть по-різному трактуватися закавказькими істориками, в залежності від їхніх політичних чи релігійних переконань. Повною мірою все зазначене можна віднести до оцінки діяльності Бакинської комуні, яка здійснювала управління містом з квітня по липень 1918 р.

За радянських часів знайшла поширення теза про комуно як орган реального народовладдя, всі її рішення і заходи сприймалися як втілення в життя ленінських принципів соціалістичного будівництва. В патетичних тонах передавалась міфологізована розповідь про героїчну смерть 26 бакинських комісарів. Доречно у зазначеному плані зауважити, що далеко не всі із страчених у Красноводську були членами Раднаркому Баку. Іменами комунарів називали населені пункти, вулиці, площі в СРСР. Їхні

біографії висвітлювались в численних книжках, в тому числі і тих, які виходили в серіях «Життя знаменитих людей» та «Полум'яні революціонери». Радянський поет М.Асєєв у своїй поемі «Двадцять шість» писав: «Той стране не пасть./ Той стране цвети./ Где могила есть / Двадцати шести».

Проте сьогодні діяльність бакинських комунарів далеко на всіма науковцями сприймається позитивно. До того ж можливість надання об'єктивної оцінки подій весни – літа 1918 р. унеможливорюється політичною ситуацією в сучасному Азербайджані. Так, у січні 2009 р. вищим керівництвом республіки було прийнято рішення про демонтаж пантеону 26-ти бакинських комісарів, який був споруджений ще у 1968 р. Виявлені останки були перепоховані на Говсанівському кладовищі азербайджанської столиці. Протести офіційного Єревана з цього приводу залишилися без відповіді.

За таких умов максимально об'єктивне та неупереджене дослідження історії бакинських комунарів залишається актуальним.

Одразу після падіння самодержавства владу в Баку номінально здійснювала Рада робітничих і солдатських депутатів, яка після отримання інформації про перемогу більшовицького збройного повстання в Петрограді зібралася 27 жовтня на своєму розширеному засіданні. Більшість форуму становили представники трьох політичних партій – есери, меншовики і «Мусават» («Рівність»). Логічним за таким співвідношенням сил стало засудження петроградського перевороту і заклик до передачі всієї повноти влади в країні Установчим Зборам [1, с.22].

Проте успіхи пітерських більшовиків змусили їх соратників по партії діяти більш рішуче. 31 жовтня 1917 р., заручившись підтримкою членів промислово-заводських комітетів, вони скликали ще одне розширене засідання Бакинської ради, де її депутати перебували у меншості. Засідання проходило бурхливо. Було запропоновано біля 30 різноманітних резолюцій. Більшовицькі представники, переконавшись у широкій підтримці, що була надана їм з боку полкових, батальйонних, ротних та корабельних комітетів, наполягали на скликанні нового засідання Бакинської ради, щоб остаточно затвердити владу рад і свою перевагу в них. У зазначеному плані на їхню користь спрацював і

факт залишення есерами залу засідань. З присутніх 468 чоловік у приміщенні залишилось 344 [1, с.23]. Лише незначна частина з них мала право голосу, однак це вже не мало істотного значення, оскільки більшовицьку резолюцію підтримали мусаватисти. Останні після Жовтневого перевороту зайняли щодо більшовиків позицію принаймні не ворожу, а місцями і дружню. Гасла про самовизначення народів, про мир без анексій і контрибуцій, про боротьбу з імперіалізмом та мілітаризмом європейських держав були зустрінуті мусульманами з повним співчуттям.

Крім підтримки, наданої «Мусаватом», більшовикам вдалося заручитися підтримкою представників Каспійського торгівельного флоту, профспілок і місцевого гарнізону. В такий спосіб Рада отримала загальне визнання в якості центру політичної влади в місті.

22 листопада 1917 р. відбулася ліквідація буржуазного органу влади – Комітету громадських організацій. Тим самим був зроблений ще один серйозний крок до встановлення єдиновладдя рад.

12-13 грудня 1917 р. на основі нової виборчої процедури відбулися чергові вибори до Бакинської ради. Вони закріпили гегемонію в ній більшовиків, які отримали 51 мандат. Вірменські дашнаки отримали 41 депутатське місце, ліві есери -31, праві – 28, мусаватисти – 21, меншовики – 11. В новому виконкомі були представлені 6 більшовиків, 5 дашнаків, 4 лівих есери, 2 мусаватисти [1, с.24].

В цілому ж зима 1917-1918 рр. характеризувалася калейдоскопом політичних подій, кожна з яких суттєво відображалась як на ситуації на Південному Кавказі, так і на діях політичних партій. Тоді весь регіон можна було умовно поділити на дві частини: на Баку, який поступово перетворювався на форпост російського більшовизму на Кавказі, і решту території краю. 18 грудня 1917 р. В.Ленін призначив С.Шаумяна особливим комісаром у справах Закавказзя, а П.Джапарідзе замінив його на посту голови Бакинської ради. На той час мусаватисти почали переносити центр своєї діяльності з Баку в Південнокавказький регіон, оскільки останній почав дистанціюватися від Росії.

В радянській історичній науці практично не приділялося уваги тому факту, що приходу до влади Комуни у квітні 1918 р.

передували трагічні події, пов'язані з мусульманською різаниною в місті. Більш того, в офіційній багатотомній «Історії громадянської війни в СРСР» у масовому нищенні азербайджанців в той час провина покладалася на самих азербайджанців: «До середини березня 1918 року у розпорядженні Бакинської ради було до шести тисяч озброєних робітників та солдатів. Це дозволило Раді швидко і рішуче придушити заколот, піднятий 30 березня мусаватистами» [5, с.85]. Аналогічною була і думка академіка І.Мінца, який писав: «Виконуючи вказівки німецько-турецьких імперіалістів, що стояли у них за спиною, мусаватисти організували збройний виступ проти Бакинської Ради» [7, с.455].

Проте дослідження останнього часу спростовують радянську версію подій. Із січня по березень 1918 р. більшовики і ряд вірменських націоналістичних організацій готувалися до антимусульманського виступу. До того ж радянські органи надавали вірменам провідні місця у владних структурах. Наприкінці Першої світової війни християнське населення Кавказу цілеспрямовано озброювалось. Російські полки, що поверталися на батьківщину в результаті ліквідації Кавказького фронту, продавали за безцінь зброю вірменам і молочанам. Азербайджанське населення, яке спостерігало як озброюються в Баку вірменські і російські політичні сили, ще у лютому 1918 р. почало залишати місто. За тиждень до початку березневої різанини партія «Дашнакцупон» заявила про необхідність захоплення влади. Перед лицем такої небезпеки мусульманські громади дійшли висновку про своєчасність створення сил самооборони. З їхньої ініціативи в Гянджі, Баку, Ленкорані почалась робота з формування мусульманських військових частин, а в Бакинській кадетській школі – з підготовки мусульманських офіцерів. Однак зазначені процеси відбувалися занадто повільно. З іншого боку, в озброєнні християнського населення Кавказу були зацікавлені також країни Антанти. До прибуття британців з Месопотамії на місцевих християн покладалися великі сподівання, оскільки саме їм належало зупинити наступ турецької армії в Закавказзі.

Для початку антимусульманського виступу бакинським властям був потрібен привід. І такий був знайдений. Син відомого азербайджанського громадського діяча Г.Тагієва, який служив у Ленкорані, загинув внаслідок необережного поводження зі

зброєю. Офіцери мусульманського полку прибули до Баку, щоб прийняти участь в його похоронах. Повертаючись до місця служби вони планували морем на пароплаві «Евеліна». Серед населення міста стали поширюватися чутки про те, що військові, які перебували на судні, готувалися на зворотному шляху знищити християнське населення в Мугані. За таких умов керівники Бакинської ради не дали дозволу на вихід «Евеліні» в море. До того ж однополчанам загиблого було запропоновано роззброїтися. Останнє було сприйняте мусульманським населенням міста як факт образи родини Г. Тагієва. 30 березня 1918 р. в різних районах Баку почали стихійно будуватися споруджені азербайджанцями барикади. Все це супроводжувалося вимогами здійснити роззброєння не тільки мусульманських, але й християнських загонів. Для наведення порядку в місті того ж дня більшовиками був створений Комітет революційної оборони. До його складу увійшли П. Джапарідзе, Г. Корганов, Н. Наріманов, С. Шаумян [5, с. 86].

Втім уникнути пролиття крові не вдалося. Оскільки азербайджанські формування формально не виконали розпоряджень Бакинської ради, то саме вони були оголошені більшовиками заколотниками. Логічно, що до мусульманської різанини, яка тривала до 1 квітня, приєдналися вірменські дашнаки, діячі Російської національної ради та каспійські матроси. За підрахунками сучасних дослідників протягом трьох днів в Баку і населених пунктах Бакинської губернії було знищено понад 12 тисяч азербайджанців [9, с. 132]. На думку азербайджанських істориків Т. Мусаєвої і А. Мамедова можна говорити про 50 тисяч тих, хто загинув внаслідок «вірменсько-більшовицького» терору [4, с. 10].

Пізніше, намагаючись виправдати вчинену різанину мусульман, С. Шаумян зазначав: «Якби вони взяли б гору в Баку, місто було б проголошене столицею Азербайджану» [10, с. 246].

Навесні 1918 р. ситуація в Закавказзі стала вкрай складною та нестабільною. Встановлення контролю над регіоном, і головним чином над Баку з його невичерпними нафтовими запасами, одночасно планувалося німецькими, турецькими і британськими мілітаристами. Наступ німецько-турецьких військ, який розпочався 5 квітня 1918 р., створив безпосередню загрозу місту. Англійські формування, які перебували в прикордонних ра-

вонах Ірану, також готувалися до захоплення Баку. Командувач британськими військами генерал Л.Денстервіль зазначав: «Значення Баку було величезним, і будь-який ризик спроби оволодіння ним виправдовувався безумовно» [3, с.60]. Англійцям вдалося встановити контакти з російським полковником Л.Вічераховим, у розпорядженні якого перебували залишки експедиційного корпусу генерала Баратова, який в роки Першої світової війни був дислокований в північному Ірані [8, с.104-105].

Протягом квітня-травня 1918 р. радянська влада була встановлена не тільки в Баку, а й в Ленкорані, Кубі, Шамхорі, Сальянах. Центром антирадянського мусульманського руху стало місто Гянджа. З врахуванням необхідності радянізації всього Азербайджану 25 квітня 1918 р. на засіданні Бакинської ради була створена Бакинська Рада Народних Комісарів (Бакинська комуна). До її складу увійшли більшовики С.Шаумян (голова РНК і нарком закордонних справ), П.Джапарідзе (нарком внутрішніх справ), Я.Зевін (нарком праці), М.Азізбеков (губернський комісар), Г.Корганов (нарком у військових і морських справах), П.Наріманов (нарком міського господарства), І.Фіолетов (нарком народного господарства), А.Карінян (нарком юстиції), П.Колесникова (нарком освіти); і ліві есери М.Везіров (нарком землеробства) та І.Сухарцев (нарком шляхів сполучення, пошт і телеграфу)[2, с.45].

Бакинська РНК приступила до проведення соціально-економічних реформ на території, яку вона контролювала. У квітні був прийнятий декрет про ліквідацію приватної власності на нерухомість у містах. Велика кількість будинків була реквізована у колишніх власників і передана робітникам, які не мали житла або мешкали у небезпечних для здоров'я приміщеннях. У червні були видані декрети про націоналізацію нафтової промисловості та Каспійського флоту. На підприємствах був запроваджений 8-годинний робочий день, підвищена зарплата робітникам. Були створені народний університет і школи для дорослих. 18 червня 1918 р. Бакинський Раднарком оприлюднив декрет за підписом М.Везірова про конфіскацію поміщицьких земель і її розподілі між селянами.

Про рівень професіоналізму реформаторів РНК свідчать, наприклад, спогади А.Мікояна. Останній писав: «Питання про

націоналізацію банків постало в Бакинському Раднаркомі тижня через три після березневого повстання. Націоналізацію Російського банку для зовнішньої торгівлі довелося здійснювати мені. Говорячи по совісті, до того часу про банки взагалі у мене було доволі приблизне уявлення. Сам я в банках не бував – не було потреби» [6, с.35].

Водночас комунарам необхідно було вирішувати і задачі військово-політичного характеру. В першу чергу мова йшла про створення Бакинської Червоної армії, якій належало вести боротьбу проти зосереджених в районі Гянджи азербайджанських і турецьких військ. Більше 70% особового складу бакинської армії становили вірменські збройні формування полковника З.Аветисова. Наркомом у військових і морських справах Г.Коргановим був розроблений план наступу радянських військ на Гянджу, який відрізнявся високим рівнем авантюризму. Як результат, армія Раднаркому після перших локальних успіхів зазнала нищівної поразки під Гейчаєм і почала відступ до Баку. Через три тижні підрозділи Кавказької мусульманської армії вже почали облогу міста. На якийсь час комунарам вдавалось стримувати просування ворога. Одного дня турецькі війська навіть були змушені відступати по всій лінії фронту. Проте все це носило тимчасовий характер. Командувач британськими військами Л.Денстервіль відверто іронізував з цього приводу: «Роковою помилкою, яка була допущена в той час бакинськими військами, було те, що воєнні операції були довірені тим людям, котрі не мали про них жодного поняття. Відсутність продуманого плану з їхнього боку і нестача єдності у військах позбавляли захисників Баку можливості скористатися плодами своєї перемоги над турками. Доблесні війська, повернувшись до міста, розташувалися на відпочинок у ресторанах, розповідаючи про свої подвиги коханкам; цінність їхнього хизування була б більш високою, якби замість повернення до міста вони продовжили переслідування турків ще на декілька ярдів далі, збили б їх з бакинських висот та окопалися на них» [3, с.82].

Наприкінці липня 1918 р. становище в Баку стало надзвичайно важким і напруженим. Із заходу вели наступ турецькі і німецькі війська, з півдня – англійці, з півночі, з території Дагестану – підрозділи імама Гоцинського. Безпосереднє захоплення

міста покладалося на Кавказьку мусульманську армію Туреччини (близько 13 тис. чол. при 40 гарматах) і збройні сили мусаватистів (біля 5 тис. чол. при 10 гарматах). Армія Бакинської комуні складалася з приблизно 18 тис. чол., 19-ти гармат, 3-х бронепоїздів, 3-х гідропланів, 4-х канонерських човнів і 3-х озброєних торговельних суден. З радянської Росії до Баку прибули також 4 бронемашини, 13 літаків, пізніше – загін з 800 чоловік при 6-ти гарматах на чолі з Г.Петровим [9, с.132-133].

Проте перевага комунарів над противником виявилася ілюзорною. Не обійшлося і без відвертої зради. Так, 20 липня 1918 р. через здачу позицій командиром 3-ї радянської бригади турецькі війська зайняли Шемаху. А наприкінці місяця Л.Бічехаров, командувач правим флангом радянських військ, відійшов із своїм загоном до Дагестану, тим самим оголивши фронт в 32 км.

В самому місті безперервно велась агітація проти властей. За таких обставин 25 липня 1918 р. було скликане надзвичайне засідання Бакинської ради. Більшовики та їхні союзники ліві есері винесли на розгляд депутатів резолюцію про необхідність відстоювати Баку власними силами. Проте пропозиція була відхилена 259 голосами проти 236. Натомість більшістю в 36 голосів була затверджена резолюція про необхідність створення коаліційного уряду і запрошення до Баку британських військ [7, с.472].

31 липня 1918 р. на екстреному засіданні Бакинської ради Раднарком на чолі з С.Шаумяном склав свої повноваження. Сам керівник Бакинської комуні пояснював зазначене рішення таким чином: «Рада народних комісарів вирішила не розв'язувати громадянську війну, а вдатися до парламентського прийому відмови від влади, щоб ті, хто може миритися з турками або запрошувати до Баку англійців, взяли на себе відповідальність за подальший розвиток подій. Ми не могли бути ані в числі тих, хто здається на милість турецьких пашей, ані в числі тих, хто готові здати Баку англійцям» [10, с.451].

Наступного дня влада в місті перейшла до рук нового уряду – Тимчасової Диктатури Центрокаспію і Президії Тимчасової виконавчої Ради робітничих і солдатських депутатів, що складалася переважно з правих есерів [2, с.88].

Нове керівництво здійснило арешт біля 30 працівників колишнього Раднаркому, звинувативши останніх у спробі втечі без звітування за витрату народних коштів. Надзвичайна комісія провела слідство і передала заарештованих військово-польовому суду. Однак воєнні невдачі супроводжували і Диктатуру Центрокаспію і незадовго до падіння Баку в'язні отримали свободу і встигли завантажитися на пароплав «Туркмен», який йшов до Астрахані. Однак вже в морі з'ясувалося, що судно потребує дозаправки паливом і тому було прийнято рішення взяти курс на Красноводськ. Саме місто в той час перебувало під контролем ашхабадського Закаспійського тимчасового уряду на чолі з Ф.Фунтиковим. Саме за рішенням останнього було здійснено арешт бакинських комісарів. Обставини їхньої страти не мають єдиної трактовки в сучасній історичній науці. Так, не витримує критики твердження радянських істориків про причетність до розстрілу комунарів англійців, оскільки на той момент останніх у Красноводську ще не було. В будь-якому випадку 20 вересня 1918 р. на 207-й версті залізниці Красноводськ – Ашхабад обірвалося життя 26 чоловік з тих, хто першим здійснив спробу встановити радянську владу в Закавказзі.

До причин поразки Бакинської комуні слід віднести ізоляваність Баку від радянської Росії, повне ігнорування Раднаркомом інтересів мусульманського населення міста, яке складало більше 70% мешканців, участь в ліквідації комуні інтервентів, відсутність єдності в діяльності Бакинської РНК, непродуманість здійснених реформ та відсутність механізму їх реалізації.

Список використаних джерел та літератури

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920) / Ред. колл. Ф.Максудов, И.Алиев, Н.Агамалиева и др. – Баку: Елм, 1998.- 316 с.
2. Бурджалов Э.Н. Двадцать шесть бакинских комиссаров / Эдуард Николаевич Бурджалов.- М.: Гос. изд-ство полит. лит-ры, 1938.- 118 с.
3. Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания / Лионель Денстервиль.- Тифлис: Советский Кавказ, 1925.- 127 с.

4. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле / Ред.-сост. Т.Мусаева, А.Мамедов.- Баку: Нурлан, 2003.- 68 с.
5. История гражданской войны в СССР: В 4 т. – М.: Гос. изд-ство полит. лит-ры, 1958.- Т.3.- 678 с.
6. Микоян А.И. Так было / Анастас Иванович Микоян.- М.: Вагриус, 1999.- 354 с.
7. Минц И.И. Год 1918-й / Исаак Израилевич Минц.- М.: Наука, 1982.- 576 с.
8. Мордвинцев Р.Н. В грозные годы гражданской войны / Ростислав Николаевич Мордвинцев.- М.: Просвещение, 1977.- 319 с.
9. Чичкин А.А. Друзья и враги за Кавказским хребтом / Алексей Алексеевич Чичкин.- М.: Вече, 2013.- 288 с.
10. Шаумян С.Г. Избранные произведения: В 2 т. / Степан Георгиевич Шаумян.- М.: Политиздат, 1978.- Т.2.- 464 с.